

Régi magyar múlt időkkel kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok és attitűdök középiskolás diákok körében

1. Bevezetés. – A magyar nyelv múlt idejű igéinek a korábbi évszázadokra jellemző gazdag rendszere elsősorban a nyelvtörténet számára kínál izgalmas kutatási témát, de a szociolingvisztika érdeklődésére is számot tarthat, ha arra a kérdésre keresünk választ, miféle attitűd jellemzi a mai kor beszélőjét a ma már nem használt múlt idejű igékkel kapcsolatban. Dolgozatomban¹ kapcsolódási pontokat keresek az anyanyelv-pedagógiában és az idegennyelv-oktatásban is releváns kérdésfeltevésekhez.

Kutatásomat az alábbi kérdések körüljárása motiválta: Ismerik, felismerik és értik-e a mai diákok a régi múlt idejű igealakokat? Különbséget tudnak-e tenni az egyes múltidő-típusok között alakilag és szemantikailag? Hogyan viszonyulnak a régi múlt idejű igékhez nyelvérzékükre, benyomásaikra, meglévő ismereteikre hagyatkozva? Hogyan jelenik meg a többféle múlt használata a mindannyiukat érintő idegennyelv-tanulás során?

Minden diák találkozik elbeszélő vagy összetett múltú igékkel, jellemzően az iskolában anyanyelv- és irodalomórán. Korántsem biztos azonban, hogy megértik ezek jelentését, és még kevésbé, hogy tisztában lennének a múlt idők rendszerének sajátosságaival. A mindennapi köznyelvi kommunikáció során ugyan aligha merülnek fel problémák, ha nem vagyunk birtokában ilyesféle tudásnak, de a középiskolások számára irodalmi szövegek, nyelvelmékek olvasásakor, verselemzéskor, illetve verstanuláskor a hatékony szövegértés és -elsajátítás elképzelhetetlen effajta nyelvi kompetencia nélkül. Ennek hiányában igen gyakran előfordulnak félreértések – legyen szó akár 16., akár 19. századi művekről.

Ezzel kapcsolatos tapasztalatáról számol be KECSKÉS JUDIT is Vörösmarty Szózatának tanításakor (KECSKÉS 2006: 363). A „Szabadság! itten hordozák / Véres zászlóidat” sorokban az ige *hordozzák* alakban való ejtése és értelmezése nem elvétve fordul elő. További kutatásai igazolják, hogy az általános iskolás diákok többsége jelen idejűnek véli az elbeszélő múltakat (KECSKÉS et. al. 2007: 280–1). Ugyanerre a jelenségre hívta fel a figyelmet PÁSZTOR EMIL is főként 19. századi irodalmi művek tanítása kapcsán az elbeszélő múltokról tett észrevételeit összegezve: „Bizony, nemigen érzik ezekben az igealakokban a múlt időt. Inkább furcsa, régies írású, jelen idejű igealakoknak fogják fel őket, vagy legalábbis a tanár kérdésére többnyire ilyeneknek elemzik a kiemelt szavakat. *Felvirágoznak, megállék* – ezek sok tanuló szerint ma így hangzanának: *felvirágoznak* (vagy: *felvirágoznának*), *megálllok* (vagy: *megállnék*)” (PÁSZTOR 1961: 70).

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Tóth Etelkának és Szentgyörgyi Rudolfnak, valamint Korompay Klárának és Horváth Lászlónak, értékes és hasznos megjegyzéseikért.

Az egyes múltidő-típusok szerepének tisztázása igen nagy jelentőséggel bír az idegennyelv-tanulás folyamán is. Számos nyelvben áll rendelkezésre többféle múlt (például az angolban, a németben, a franciában, az olaszban, a latinban stb.), és e nyelvek közül legalább eggyel-kettővel minden diák találkozik.

2. Múlt idő inkról. – E. ABAFFY ERZSÉBETnek az ómagyar kori igeidők alakjairól és közlésbeli szerepéről írott máig legátfogóbb és legteljesebb feldolgozása nyomán tudjuk, hogy az ómagyar korban az igeidők fajtáinak mindegyikéhez jól leírható szerepkörök kötődtek (E. ABAFFY 1991: 104–21, 1992: 120–83), a 16. századtól kezdődően azonban e tekintetben jelentős változások mentek végbe. A múlt idők gazdag rendszere a funkcióbeli különbségek elhomályosulásával egyre egyszerűbbé vált, egyes típusok fokozatosan visszaszorultak, majd teljesen eltűntek. E folyamathoz nagyban hozzájárult az igeidők térhódítása. Mára egyetlen múlt idő, a *-t(t)* jeles maradt meg a magyar köznyelvben, de ismerünk olyan nyelvjárást, amelyben a köznyelvi nyelvhasználó által régiesnek ítélt alakok a mai napig részét képezik a mindennap beszélt nyelvnek: főként a székely és csángó nyelvjárásokban, valamint a Tiszántúl keleti és délkeleti peremén (HEGEDŰS 2003: 357).

A) Az egyszerű múltokról. – Az *-át/-ét* jeles elbeszélő és a *-t(t)* jeles befejezett múlt szerepköreinek elkülönülése az ősmagyar kor fejleménye. A *-t(t)* jeles múlt a befejezett melléknévi igenévvel összefüggésben mint a jelenre bevezetett cselekvés következtében létrejött állapot kifejezője (*a folyó fagyott*). Ez lett az élőbeszéd múlt ideje. Emellett alakult ki az ősmagyar kor végén a jelennel kapcsolatban nem álló múlt jelölését szolgáló *-át/-ét* jeles alak, az elbeszélések múlt ideje (E. ABAFFY 1991: 118–9).

Az ómagyar kortól a befejezett múlt általában az élőszóbeli közlésekben, párbeszédekben (BÁRCZI 1963: 162–3, KÁLMÁN 1975: 117–8, SÁROSI 2003: 152–3), mások szerint a cselekvés eredményének kifejezésére (SZARVAS 1872: 292) használatos, az elbeszélő múlt ezzel szemben valamely lezajlott esemény egy-egy láncszemét jelöli, mely a beszélő jelenére nincs kihatással.

B) Az összetett múltokról. – E. ABAFFY igen részletesen tárgyalja a $\emptyset + \text{vala}$, $\emptyset + \text{volt}$ összetett alakú folyamatos múlt ómagyar kori funkcióit. A legjellemzőbb módon múltbeli történések háttérben meghúzódó eseménysorra, tartós érzelmi állapotra, képességre vagy hosszan tartó, ismétlődő, szokássá vált cselekvésre utalhat. Megjelenhet azonban olyan ígéken is, melyek a cselekvés eredménytelen teljesülését, be nem fejezettségét érzékeltetik, sőt az óhaj kifejezése is kapcsolatba hozható a folyamatos múlttal (E. ABAFFY 1992: 157–9). A *-t(t) + vala*, *-t(t) + volt* igealak régmúltat fejezett ki az ómagyarban, de „eredeti magyar forrásaink tanúsága szerint nem feltétlenül grammatikailag viszonyított múltat: tehát nem két múlt közül a régebbit; a mindennapi nyelvben akkor is a régebben történt események kifejezésére szolgál, ha nem egy másik múlt idejű alakból, hanem csak a szituációból, a szövegösszefüggésből következtethetünk régiségére” (i. m. 162).

3. A kutatásról. – 2010-ben végzett kutatásomban 147 középiskolás vett részt: kilencedikes, tizedikes, tizenegyedikes és érettségiző diákok egyaránt, négy budapesti gimnázium összesen nyolc osztályából. A kérdőíveket egy kilencedikes, két tizedikes, egy tizenegyedikes és négy végzős osztályba juttattam el, illetve a legtöbbször kiegészítésénél magam is jelen voltam. A középiskolák kiválasztásánál szem előtt tartottam, hogy úgynevezett elitgimnáziumba járó, a magyart emelt óraszámú tanulókat éppúgy részt vegyenek a vizsgálatban, mint a humán tárgyakra kevesebb hangsúlyt fektető, illetve sporttagozatos osztályok diákjai.

A kutatás célja, hogy összképet adjon a gimnazistáknak a régi múlt idővel kapcsolatos ismereteiről, tapasztalatairól és attitűdjéről. Nem volt szándékom sem korosztály- vagy nembeli különbségek körvonalazása, sem az esetleges nyelvjárási megoszlás, illetve a lakóhely szerinti eltérések elemzése. Mindannyian fővárosi gimnáziumokba járnak, így budapesti köznyelvi beszélőknek tekinthetők. Kontrollcsoportként a fővárosban tanuló egyetemistákkal is kiegészítettem a kérdőíveket, a nyolc bölcsészhallgató és a nyolc nem bölcsész válaszát külön értékelem. A nem bölcsészek egészségügyi felsőoktatási intézmény hallgatói.

Bár egyes kérdéseket az elsajátított tudás felmérésének szándékával fogalmaztam meg, a kérdőív összeállításakor arra törekedtem, hogy elsősorban ne a konkrét ismeretek határozzák meg a válaszadás lehetőségeit. A múlt idejű igealakok felismerésére és jelentésére vonatkozó feladatokban igyekeztem kellő teret adni a válaszadók saját gondolatainak, magyarázatainak és élményeinek, valamint az egyéni nyelvérzékre hagyatkozó kreatív szövegfeldolgozásnak. Szem előtt tartottam továbbá, hogy a különböző kérdéstípusok vegyesen szerepeljenek: az olyanok mellett, amelyekre feleletképpen megadott válaszok közül kellett választani, a saját szavakkal megfogalmazott állásfoglalást igénylők is legyenek. Ezáltal igyekeztem ösztönözni az önálló véleményalkotást, és minél inkább eloszlatni a kérdező által felvonultatott alternatívák kizárólagosságának látszatát.

A kérdőív felépítése a következőképpen alakul: az első részben a múlt időre mint grammatikai kategóriára és a mai köznyelvben már nem használt múlt időkre vonatkozó kérdések állnak, az adatközlők saját tapasztalatait, tudását mozgósítva. Ezt konkrét szöveghez kapcsolódó feladatok követik: múlt idejű igék felismerése, értelmezése és analógiakeresés a Jókai-kódex (1440 körül) általam kiválasztott részletében. Végül a múlt idővel kapcsolatos attitűdök megfogalmazására nyílik alkalom. Egyúttal a kutatás eredményeit is a fenti témák szerint ismertetem.

4. Eredmények

A) A múlt idő mint grammatikai kategória ismerete és helyes alkalmazása. – Középiskolás diákok jártasságának feltérképezése valamely korábbi nyelvallapotra jellemző morfológiai kérdésben elképzelhetetlen annak figyelembe vétele nélkül, hogy saját maguk helyesen és tudatosan alkalmazzák-e az adott grammatikai kategóriát a szinkrón nyelvallapotban. Ha ugyanis már azon a téren problémák adódnak, hogyan alkotnak a mai magyar nyelvben múlt idejű igét, az jelzésértékű a köznyelvből kihalt – vagy „kihálóban lévő” (J. SOLTÉSZ 1957: 138) – nyelvtani alakok ismeretére vonatkozó kérdések tárgyalásakor.

Ezért mindenekelőtt arra kértem a diákokat, mutassák be a *mond* igén, hogyan fejezzük ki ma a magyar nyelvben a kijelentő módú múlt időt E/3. személyben alanyi és tárgyias ragozásban. (Szándékosan használtam az alanyi és tárgyias ragozás kifejezéseket az általános és határozott ragozás terminusok helyett, mivel ez utóbbiak a legtöbb középiskolában nem használatosak.) Az eredmények sokatmondóak: a megkérdezetteknek alig fele (48%-a) adta meg a *mondott* és a *mondta* alakot is, bár további 31%-uk legalább az egyik, többnyire a *mondta* igével helyesen felelt. Ennél is meglepőbb azonban a válaszképpen írt számos *mond*, *mondja*, *mondd*, *mondani* tévesen múlt idejűnek ítélt igealak.

Nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi beszélő számára nem okoz gondot a múlt idejű igék helyénvaló használata a kommunikáció során, mégis elgondolkodtató, milyen szerepet játszik az iskolai oktatásban az anyanyelvi tudatosságra való nevelés és ezáltal a grammatikai kategóriák megfelelő és tudatos alkalmazása, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy 14 tanuló (9%) üresen hagyta a válasz helyét, és egyetlen igealakot sem adott meg. Az egyetemistáknak több mint fele (5 bölcsész és 4 nem bölcsész) helyesen adta meg mindkét alakot, de egy helyen a *mond* ige is előfordult mint múlt idejű forma.

B) A régi múlt idők ismerete. – A következőkben saját meggyőződésükre hagyatkozva olyan múlt időben lévő igealakokat kellett felidézniük a diákoknak, melyek mára eltűntek a köznyelvből. Ehhez szintén a *mond* igét bocsátottam rendelkezésükre, melynek határozott ragozásban két variánsa is létezik: *mondta* és *mondotta*. Függetlenül attól, hogy igejelét tekintve ez utóbbi nem régi múltidőtípust képvisel, archaikus hangzása miatt a fővárosi gimnazisták több mint fele a ma már nem használatos alakok közé sorolta. A megkérdezettek által említett további egyszerű és összetett múltakat az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat

Ma már nem használatos múlt idejű igealakok felidézése saját meggyőződés alapján

Igealakok	A válaszadók száma	A válaszadók aránya
<i>mondotta</i>	78	53%
<i>monda, mondá</i>	30	20%
<i>mondotta volt</i>	13	9%
<i>mondta vala</i>	9	6%
<i>monda vala, mondá vala</i>	8	5%
<i>mondotta vala</i>	6	4%
<i>mondta volt</i>	4	3%
<i>mondogatta</i>	2	1%
<i>mundoá</i>	1	0,7%
<i>mondvá</i>	1	0,7%
<i>mondani vala</i>	1	0,7%
<i>mondva vala</i>	1	0,7%
egyetlen igealakot sem írt	33	22%

Az elbeszélő múltat mint mára elavult alakot a diákok 20%-a tartja számon, a *mondotta* után ez szerepel válaszaik között a legnagyobb számban. Egyvalaki említi közülük a minden bizonnyal a Halotti beszédből ismert *mundoát*. A válaszadók több mint egynegyede (29%) írt valamilyen összetett alakot, melyeket legtöbbször a *vala* segédigével fejezett ki. Mivel a *vala* önmagában is archaikus hatású, szívesebben említették a ma már nem használatos igealakok között a *mondotta vala*, *mondta vala* típusú megoldásokat a *mondotta volt*, *mondta volt* helyett. Míg a *vala* hat különböző igealakban szerepel válaszaikban, a *volt* segédigés változatok csak a *mondta volt* és a *mondotta volt* formákra korlátozódtak. A *mondotta* tehát nemcsak egyszerű, hanem összetett múltként is gyakori válaszaikban.

Érdekes kérdést vet fel a *monda vala* és a *mondá vala* megjelenése. E típust BÁNHIDI ZOLTÁN az összetett igealakok jelentéstörténetének vizsgálatakor mint a többi összetett alaknál jóval kevésbé ismert és használt múlt időt veszi számba (BÁNHIDI 1957: 35). E. ABAFFY nem tesz róla említést, hiszen a kódexekben nem fordul elő, és KÁLMÁN BÉLA sem talált egyetlen ilyen alakot sem 16–20. századi szerzők műveit vizsgálva 5000 igealakot számláló korpuszában (KÁLMÁN 1975: 122). Elképzelhető, hogy ezek adott szövegekörnyezetben mint az elbeszélő és az összetett múltak kontaminációi jöttek létre, és ez lehet a magyarázata annak is, miért szerepel a megkérdezettek válaszaik között a *monda vala* és a *mondá vala* alak: bizonyára elbeszélő és összetett múltú igét is hallottak már, de a pontos alakot nem tudva felidézni egy kevert formát hoztak létre.

A tanulók olyan igealakokat is létrehoztak, melyek vagy nem léteztek, vagy nem igealakként, hanem igeneves szerkezetként képzelhetők el (*mondani vala*, *mondva vala*) vagy pedig ma is használatosak (mint például a *-gat* képzős *mondogatta*). A válaszadók több mint egyötöde (22%) nem tudott megnevezni egyetlen olyan múlt idejű igealakot sem, mely ma már nem él a köznyelvben.

Az egyetemisták egy kivételével mindannyian valóban létező igealakokat említettek. A bölcsészhallgatók nagyobb arányban írtak összetett múltakat, mint a nem bölcsészek, és a gimnazisták által felsoroltakhoz képest új alakként szerepelt a *mond vala* folyamatos múlt. A bölcsészek a *monda*, *mondá*, *mondotta*, *mondta volt*, *mondta vala* megoldásokat preferálták, míg az egészségügyi intézmény hallgatói körében a *mondotta* és a *mondotta volt* bizonyultak a leggyakoribbaknak.

A középiskolások nagy többsége ma már csak iskolai keretek között, anyanyelv- és irodalomórán, valamint olvasmányokban találkozik régi múlt idejű igékkel. Jóval kevesebben vannak azok, akiknek rokona, ismerőse használ régi múlt idejű alakokat. A *-t(t)* jelestől eltérő formát a mindennapokban csak elvétve hall néhány tanuló.

Míg a bölcsészhallgatók jellemzően olvasmányaikban szembesülnek a múltidő-típusok sokféleségével, a nem bölcsészek inkább ismerősök, családtagok nyelvhasználatában érik tetten a régies hangzású múltakat.

Arról, hogy mennyire tudatosul a gimnazisták számára az elbeszélő és az összetett múltak előfordulása egy-egy mű olvasása, elemzése kapcsán, képet kaphatunk például úgy, ha a diákoknak irodalmi műveket kell megnevezniük, melyekben tudomásuk szerint régi múlt idejű igék fordulnak elő. A tanulók többsége két-három alkotást írt erre a feladatra válaszképpen, de a háromnál több mű felsorolása sem

volt ritka. 23 diák (16%) azonban üresen hagyta a válasz helyét. Hogy melyik osztályban milyen irodalmi műveket preferálnak a válaszadáskor, az természetesen függ a korosztálytól, illetve attól, mely alkotásokkal találkoztak már irodalomórán vagy egyéni olvasmányaik során, egyszóval számos olyan tényezőtől, mely nem teszi lehetővé, hogy ebben a vizsgálatban osztályonként messzemenő következtetéseket vonhassunk le. Egyfajta összképet azonban mégis kapunk, hiszen a példák igen változatosak és számos tanulsággal szolgálnak.

A legtöbbet emlegetett művek valamennyi osztály válaszait együttesen figyelembe véve a következők (a zárójelben lévő számok azt jelzik, hogy hányan nevezték meg az adott példát): Ómagyar Mária-siralom (26), Biblia és bibliafordítások (21), Halotti beszéd (19), Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem (18), Kölcsey Ferenc: Himnusz (14), Gárdonyi Géza: Egri csillagok (14), Arany János: Toldi (12), Katona József: Bánk bán (11), Jókai Mór: A köszívű ember fiai (10), Madách Imre: Az ember tragédiája (9), Petőfi Sándor: János vitéz (9), Vörösmarty Mihály: Szózat (5). A felsoroltak közül legkorábbi szövegemlékeinktől a 19. századig valamennyi műnem képviselői megtalálhatók. A tanulók leginkább a régi magyar irodalomból és a 19. század műveiből válogattak.

Az, hogy a válaszok tudatos megfontoláson alapulnak-e, sok esetben kérdéses. Bár a leggyakrabban említett művek többségének olvasásakor valóban szembe-tűnő az elbeszélő, illetve az összetett múltak előfordulása, az Egri csillagokról ez korántsem mondható el. Hasonló a helyzet a csupán egy-két tanuló által megemlített szövegekkel: Balassi Bálint *Hogy Júliára talál, így köszöne neki* című verse már címében tartalmazza az elbeszélő múltat, és Csokonai *A Reményhez* című versében vagy Kölcsey *Husztjában* is bőven találunk ma már nem használt múlt idejű igét. Felvetődik azonban, hogyan kerültek be Arany *A walesi bárdok*, illetve Petőfi *Szülőföldemen* és *Egy gondolat bánt engemet* című művei, minthogy ezekben nincsenek elbeszélő vagy összetett múltú igealakok.

A válasz kézenfekvő: a diákok igen jó érzékkel keresték a szóban forgó múltakat a régi magyar irodalmi, illetve a 19. századi alkotásokban, de úgy tűnik, nem konkrét igealakok ismeretében neveztek meg a műveket, hanem inkább arra az általános benyomásra hagyatkoztak, mely szerint ezekben nagyobb valószínűséggel fordulnak elő elbeszélő vagy összetett múltak. Ezt támasztja alá annak a 13 főnek a megoldása is, akik felsoroltak ugyan irodalmi példákat, de a régi múltú igealakok önálló megalkotására egyetlen alakkal sem vállalkoztak. Így természetesen kétségbe vonható, hogy ők valóban meggyőződésből írták-e le a kigondolt irodalmi műveket.

Másfelől magyarázat lehet az is, hogy mivel a megkérdezettek nincsenek pontosan tisztában a régi múlt idejű igék rendszerének sajátosságaival, régi múlt idejű igéken nem azokat értik, melyek igejeleiket tekintve ma már nem élnek, hanem az ige alakjának és szemantikájának egészére vonatkozó, számukra archaikus megítélés kerül előtérbe, és így az olyan kifejezéseket, mint például *környülvettek*, *kízték* ugyan nem az időjel alapján, de mégiscsak régiesnek tartják. (Az igék *Bornemisza Péter Cantio optima – Siralmas énnéköm... kezdetű – költeményéből* valók, melyet több tanuló is megnevezett.)

Ugyanakkor ma a középiskolákban egyre kevesebb memoritert tanulnak a diákok, ezzel nagyban korlátozódik a múlt idejű igealakok emlékezetből való felidézésének lehetősége. Nem meglepő, ha az irodalmi művek megnevezésekor nem konkrét igék ismeretére támaszkodnak, hanem inkább megérzéseikre hagyatkoznak.

Lássuk, mi jellemzi az egyetemisták válaszait! A bölcsesek másfélszer több irodalmi alkotást hoztak példaként, mint az egészségügyi intézmény hallgatói, és míg az előbbieket válaszaiban az Ómagyar Mária-siralom, a Halotti beszéd, az Egri csillagok és Az arany ember mellett a Königsbergi Töredék is helyet kapott, a nem bölcsesek körében a Himnusz és a Szózat fordult elő nagyobb számban.

A továbbiakban arról kérdeztem a diákok véleményét, mi lehetett a szerepe annak, hogy régen többfajta múlt létezett a magyar nyelvben. Három válaszlehetőség közül kellett kiválasztani az elképzelésüknek megfelelőt. Csak 17 fő (12%) jelölte meg az alábbi: a) a változatosságot szolgálta, a különböző múlt idők tetszés szerint fölcserélhetők voltak. Kiugróan magas azonban azoknak a száma, akik a második válasz mellett döntöttek: b) a különböző múlt idők különböző funkciókat töltek be. 116 gimnazista (79%) foglalt állást emellett, és mindössze 11 fő (7%) érezte úgy: c) erre már nem lehet visszakövetkeztetni, de a többféle múlt valószínűleg csak megnevezte a nyelvhasználatot. Hárman nem adtak választ a kérdésre. Az egyetemisták válaszainak aránya is hasonlóképpen alakul: a legtöbben a b) mellett döntöttek.

Lehetséges, hogy a b) lehetőséget preferálók egy része nem csupán az ezt sugalló nyelvérzékre és a nyelvtörténeti ismeretekre hagyatkozva felelt: a válaszadásban szerepet játszhattak az idegen nyelvek tanulása során szerzett tapasztalatok is, melyekben az egyes múltak szintén különböző funkciókat töltek és töltenek be. Másfelől annak függvényében, hogy melyik nyelvtörténeti korról, évszázadról van szó, az a) választ is helyesnek kell elfogadni. Bár tudjuk, hogy az ómagyarban a különböző igeidőkhöz meghatározott funkciók társultak, a középmagyar kortól kezdve ez nem érvényesül következetesen (SÁROSI 2003: 615), és a múltidő-jelek realizációinak mint a változatosságot szolgáló elemeknek egyre nagyobb szerep jut. Már SZARVAS GÁBOR is felhívja erre a figyelmet. Az egyes múlt idejű igealakok közti különbség – így fogalmaz: – „a múlt cselekvés minőségének megítélésén s e minőségnek kiemelésén alapszik.” A folyamatos, az értesítő (-t(t) jeles) és a történeti (elbeszélő) múlt használatának kapcsán hangsúlyozza, hogy „sok esetben ezen idők egyikének kiválasztása s alkalmazása subiectiv, s a felfogástól függ; azért gyakran fel is cserélhetők” (SZARVAS 1872: 294). A 19. századnak pedig jellemző tendenciája „a már-már vagy akár ténylegesen kipusztult alakoknak a feltámasztása”, ami a morfémák közül a képzők mellett az igejeleket érintette leginkább (SÁROSI 2003: 721). A főként stiláris szempontoktól vezérelve újra használatba került elbeszélő múlt a -t(t) jeleshez képest azonban ekkor nem jelölt pontosan meghatározható, kifejezett funkcióbeli különbséget. Igaz ugyan, hogy régies, különleges voltánál fogva változatosabbnak, ünnepélyesebbnek hatott, tehát mégiscsak képviselt egyfajta stílusbeli többletértéket (i. m. 722), de szerepére nézve igencsak megosztottak a vélemények.

C) Múlt idejű igealakok felismerése és megértése a Jókai-kódex egy részlete alapján. – Jóllehet már legkorábbi szövegemlékeinkben tetten érhetjük az ómagyar kori múlt idők sokféleségét, használatuk jellegzetességei a kódexek korában kristályosodtak ki (KOROMPAY 2006: 351). Első magyar nyelvű, kézzel írott könyvünk, a Jókai-kódex, melynek másolása 1440 körülre datálható (KERTÉSZ 2009: 254), jó példa a múltidő-típusok közlésbeli szerepének tanulmányozásához. A kutatási eredmények ismertetésének harmadik részében e konkrét szöveghez kapcsolódó feladatok megoldásait elemzem.

A kódexből származó rövidebb részleteket úgy válogattam össze, hogy a tartalmilag összefüggő szövegegység a közbeeső kimaradt szókapcsolatok, tagmondatok nélkül is érthető legyen, ugyanakkor mind a négy múltidő-fajta, egyszerű és összetett alakok egyaránt szerepeljenek benne. A szöveget gimnazisták számára is könnyen olvasható átiratban közöltem, felhasználva KOROMPAY KLÁRÁNAK a Magyar nyelv című kötetben közzétett, Jókai-kódexből való részletét (KOROMPAY 2006: 352). Néhány ismeretlen vagy nehezen értelmezhető kifejezést zárójelben megmagyaráztam.

Történék némi csudálatosság Eugubia városában. Mert vala Eugubia városának tartományában egy szernyű farkas, ki nemcsak baromi lelkeseket (állatokat) veszt vala el, de embereket és asszonyokat is megmar vala, úgyhogy mend (mind) az polgárok tartatnak vala félelemben, hogy mend fegyverkedvén mednek vala, mikoron járnak vala az váras földén. Szent Ferenc könyörölvén rajtok, szerzé magát az mondott farkasnak eleibe menni. Ezképpen Ferenc, nem páncélval öltöztetvén avagy törvel, nem viselvén hadi fegyvereket, félelm nélkül kezde elmenni. És ímé, sokaknak látására, az helyekről, kikre nézni felhágtak vala, az szörnyő farkas Szent Ferenc ellen fut vala. Szent Ferenc mondá néki: „Te töttél sok kárt ez tartományban. De atyámfiam farkas, én akarok teközted és ez emberek közt békességet tenni.” És mikoron Szent Ferenc kiterjesztette vala kezét, az farkas felemelé első jobb lábát és szépen veté Szent Ferencnek kezébe.

A szövegrészlet tizenhat múlt idejű igealakot tartalmaz. Befejezett múltú: *töttél*; elbeszélő múltúak: *történék, vala, szerzé, kezde, mondá, felemelé, veté*; folyamatos múltúak: *veszt vala el, megmar vala, tartatnak vala, mednek vala, járnak vala, fut vala*; régmúltúak: *felhágtak vala, kiterjesztette vala*.

A feladat az volt: húzd alá a következő szövegrészletben a múlt idejű igealakokat! Jelölésed legyen egyértelmű, a teljes kifejezést húzd alá egyetlen összefüggő vonallal! Ezzel a kiegészítéssel igyekeztem elérni, hogy az összetett múltak jelölései valóban a lehető legegységesebbek legyenek, és megelőzni a csupán figyelmetlenségből fakadó tévesztéseket.

Az elemzéskor a legfontosabb szempontjaim a következők voltak: Mely igealakokat húzza alá az adatközlő? Felismeri-e valamennyi múlt idejű igét? Egybetartozónak ítéli-e a *vala* vagy *volt* segédigét a lexikális igével mint összetett alakot?

Összességében elmondható, hogy a feladat nehézség bizonyult a középiskolások számára. Jóllehet majdnem mindannyian rendszeresen találkoznak régi múlt

idejű igékkel, ezek alaki jellemzőivel a diákok java része nincsen pontosan tisztában. Jóval sikeresebb volt azonban a szöveg alapján kikeresni az igealakokat, mint korábban önállóan megalkotni őket a *mond* ige alapján. Csupán 17 hibátlan megoldás született (12%), ennyien ismerték fel helyes és teljes alakjukban a szöveg valamennyi múlt idejű igéjét, és közülük is csupán öten vannak olyanok, akik a helyes igealakokon kívül más kifejezést nem húztak alá.

Az egyik legjellemzőbb bizonytalanság az összetett múltak felismerésében mutatkozik. 39 diák (27%) az összetett múltban álló igéknek csak az egyik tagját húzta alá. Többségük a folyamatos és a régmúltú alakok *vala* segédigéjét jelölte meg a lexikális ige figyelmen kívül hagyásával, és sokan akkor sem húzták alá a lexikális igét, ha az *-t(t)* jeles múltban állt (*kiterjesztette vala, felhágtak vala*).

Többek válaszait jellemzi e téren következetlenség is: feltűnő, hogy sokan bizonyos esetekben az egész összetett igealakot aláhúzták, más igealakoknak azonban csak az egyik tagját, ehhez hasonló megoldásokat adva: *tartatnak vala, vesz vala el*. Egyesek külön igealaknak tekintették és külön vonallal jelölték az összetett múltak lexikális igéjét és segédigéjét, s ez nemcsak a régmúltakra jellemző, ahol az első tag *-t(t)* jellel ellátott, hanem a \emptyset + *vala* alakokra is: *veszt vala el, kiterjesztette vala*. Gyakori hiba, hogy a válaszadók múlt idejűnek vélnék valóban múlt idejű igék mellett álló igeneveket vagy egyéb szófajú szavakat, gyakran még kötőszavakat is! Így például gyakori a *kezde elmenni, a nézni felhágtak vala, a fegyverkedvén mednek vala, a mert vala (!), mikoron járnak vala (!), Szent Ferenc ellen fut vala (!)* megoldások, valamint az egyéb igenevek múlt idejű igeként való értelmezése: *viselvén, öltöztetvén*. Még inkább elfogadhatatlan a *lelkeseket, eleibe, ímé, néki, sokaknak, látására, ezképpen, teközted, szernyű, csudálatosság, várasának* stb. szavak mint múlt idejű igék aláhúzása. Ezek a tévesztések nem elvétve fordulnak elő.

Az egyetemistákra szintén jellemző volt az igenevek vagy egyéb szófajú szavak megjelölése (különösen: *kezde elmenni*), ám az összetett alakok azonosítása csak az egészségügyi intézmény diákjainak okozott gondot. Ebben a feladatban, igen jó eredményt értek el a bölcsészek, a nem bölcsészhallgatók teljesítménye azonban nem emelkedett a gimnazistáké fölé.

Egy folyamatos és egy régmúltú igét, a *megmar vala* és a *kiterjesztette vala* alakokat kiválasztva rákérdeztem, milyen jelentés illik a diákok szerint leginkább e két kifejezésre a szövegkörnyezet figyelembevételével. A *megmar vala* folyamatos múltú alak – ahogyan BÁRCZI GÉZA is kiemeli a Jókai-kódexről írottak kapcsán – ismétlődő, szokássá vált cselekvést jelöl (BÁRCZI 1963: 162), azaz ebben a szövegben leginkább így írható körül a jelentése: 'többször megmarta.' A *kiterjesztette vala* pedig előidejűséget fejez ki. Mindkét igének a kontextus alapján legvalószínűbb értelmezését négy-négy lehetőség közül kellett kiválasztani. A válaszokat a 2. és a 3. táblázat foglalja össze.

2. táblázat

A *megmar vala* szöveggörnyezet alapján kikövetkeztetett jelentése

Válaszlehetőségek	A válaszadók Száma	A válaszadók aránya
'egyszer megmarta a város lakóit'	34	23%
'majdnem megmarta a város lakóit'	2	1%
'többször megmarta a város lakóit'	91	62%
'hosszan tartó, mély harapással sebesítette meg a város lakóit'	20	14%

3. táblázat

A *kiterjesztette vala* szöveggörnyezet alapján kikövetkeztetett jelentése

Válaszlehetőségek	A válaszadók száma	A válaszadók aránya
'mielőtt a farkas felemelte első jobb lábát, Szent Ferenc kiterjesztette kezét'	114	78%
'már igen régen kiterjesztette kezét Szent Ferenc, mikor a farkas felemelte első jobb lábát'	19	13%
'többször is kiterjesztette kezét Szent Ferenc, mire a farkas felemelte első jobb lábát'	4	3%
'ha Szent Ferenc kiterjesztette volna kezét, a farkas felemelte volna első jobb lábát'	5	3%
nem válaszolt	5	3%

Mégha a megkérdezettek nagy része nem ismeri is fel a múlt idejű igealakokat, egy adott ige jelentésének szöveggörnyezet alapján való kiválasztása határozottan erősségük: a *megmar vala* a nagy többség szerint a szövegben 'többször megmarta a város lakóit' értelemben szerepel, helyesen ítélték tehát úgy, hogy többszöri, ismétlődő cselekvésről van szó, ahogyan azt is, hogy a *kiterjesztette vala* itt előidejűséget fejez ki, két múltbeli cselekvés közül a régebbire vonatkozik.

Ehhez kapcsolódóan tettem fel azt a kérdést, hogy vajon könnyen értelmezhető-e számukra a Jókai-kódekből vett részlet alapján, melyik múlt idő milyen szerepet tölthetett be? Külön vizsgáltam az igen és a nem választ adók indoklásait. Azok közül, akik nemmel feleltek (91 fő – 62%), a legtöbb tanulót a múltidő-funkciók ismeretének hiánya hátráltatta az értelmezésben, viszont azokat, akik könnyen megértették az egyes múltak közlésbeli szerepét (56 fő – 38%), főképp a szövegösszefüggés segítette az eligazodásban. KECSKÉS JUDIT is rávilágít arra, hogy ideális

esetben a szövegkörnyezet hozzásegítheti a diákokat a helyes értelmezéshez (KECSKÉS 2006: 277).

Jóval nehezebbnek bizonyult az a feladat, melyben a *megmar vala* és a *kiterjesztette vala* igealakokra kellett analógiát keresni. Ezek kapcsán elsődlegesen annak felmérése volt a célom, vajon érzékelik-e a diákok a különbséget a két ige között alakilag? Szembetűnik-e számukra, hogy e két összetett alak lexikális igéiben a \emptyset morféma áll szemben a *-tt* jellel? Meglehetősen kevesen ismerték fel e szembenállást. Csekély a száma azoknak a válaszadóknak, akik mindkét igealakra csak ugyanabban a múltidő-fajtában álló igét hoztak fel példaként. Ők mindössze 27-en vannak (18%). Ugyanakkor további 68 gimnazista (46%) az egyik igére csak helyes analógiákat említett, többnyire a folyamatos múltúra. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a szövegrészlet igen gazdag folyamatos múltú igékben, így ezekből több állt rendelkezésre, régmúltút viszont a *kiterjesztette valán* kívül csak egyet találhattak: a *felhágtak vala* alakot.

Bár a megkérdezettek nagy része felismerte, hogy mindkét esetben összetett alakok keresése a feladat, nem kevesen voltak azok, akik egyszerű múltakat (is) írtak megoldásként. A legtöbben minden irányelvet nélkülözve sorolták fel az igealakokat, némelyek folyamatos, régmúltú, elbeszélő és *-t(t)* jeles múltakat egyaránt. Olyanok is akadtak, akik mindkét helyre ugyanazokat az igéket írták, néhányan pedig egyáltalán nem válaszoltak, vagy válaszaik között nemcsak igék, hanem pl. főnevek is szerepeltek.

D) Vélemények és attitűdök a múlt idő(k) használatával kapcsolatban. – Kutatásom befejező részében a múlt időkkel kapcsolatos személyes vélekedéseket elemzem, melyeket a következő kérdésekkel igyekeztem feltárni: Érezted-e valaha, hogy a *-t(t)* jeles múlttal nem tudod szándékosan megfelelően kifejezni a múlt időt? Szükség lenne-e szerinted a magyar nyelvben is többféle múlt időre? Okozott-e bármilyen nehézséget számodra idegennyelv-tanulás során annak elsajátítása, hogy az adott nyelv különböző múlt idejű formáit mire használják? Véleményed szerint miért halhatott ki a magyar nyelvből a régen használt sokfajta múlt idő?

Meglepett, hogy a megkérdezettek egyharmada (33%-a) érezte már úgy, hogy a *-t(t)* jeles múlttal nem képes szándékosan megfelelően kifejezni a múlt időt (4 bölcsész és 1 nem bölcsész válaszolt hasonlóképp), és 22 diák (15%) álláspontja szerint a mai magyar nyelvben is kívánatos lenne a többféle múlt idő. (Ugyanerre a kérdésre 4 bölcsész és 2 egészségügyi intézménybeli hallgató válaszolt igennel.) 13 gimnazista felelt mindkét kérdésre igennel, az ő esetükben tehát a mai köznyelvben is szükségesnek tartott többfajta múlt igénye összefüggésben állhat saját tapasztalataikkal, vagyis előfordult már, hogy a *-t(t)* jeles forma nem tükrözte tökéletesen a múlt idő kifejezését célzó beszélői szándékukat.

A megkérdezettek majdnem fele (41%-a) érzett nehézséget egyes idegen nyelvek múlt időinek megértésekor. Ez az arány igen magas. A magyar anyanyelvű középiskolások nagy hányada számára tehát hátrányt jelent a nyelvtanulásban, hogy a mai köznyelvben csak egy múlt időt használunk, még akkor is, ha ezzel némi gyakorlással hamar megküzdene. Igaz, hogy minden további nyelv elsajátításakor

egyre könnyebb megérteni a különböző múlt idők szerepét, de a nyelvtanulásnál figyelembe kell venni, hogy egy magyar anyanyelvű diák számára nem eleve adottak az idegen nyelvekben meglévő múltak típusai, és nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a hatékony és szemléletes magyarázatra.

Arra a kérdésre, hogy vajon miért tűnhetett el a magyar nyelvből a régen használt sokfajta múlt idő, önállóan kellett megfogalmazni gondolataikat. Igen változatos és problémaérzékeny válaszok születtek. A legjellemzőbb a beszélt nyelv egyszerűsödése, a bonyolult nyelvi formák fölöslegessé válása volt. A sokfajta múlt idő többek szerint megnehezítette a nyelvhasználatot. A diákok jó része a nyelvújítással hozta összefüggésbe a régi alakok eltűnését, mások szerint, mivel használatuk túl bonyolult volt, a beszélők idővel a praktikusabb egyszerű múltra tértek át, már csak azért is, mert önmaguk sem lehettek mindig teljesen tisztában funkcióikkal.

Álljon itt néhány idézet a diákoktól: „[A sokfajta múlt időnek] cikornyásabb hatása van, ami a mai leegyszerűsített beszélt nyelv környezetébe nem illik.” „Mert az ember manapság arra törekszik, hogy neki minnél [sic!] könnyebb legyen.” „Mert így is a világ egyik legnehezebb nyelve, semmi szükségünk nincsen olyan tényezőkre, amik tovább bonyolítják.” „Ki lehet fejteni a múltat a mai formában is, de szerintem pontosabban tudnánk kifejezni magunkat ha megmaradtak volna.” „Mert nehezen volt érthető, hogy mikor melyiket kell használni.” „Az emberek szeretik rövidebben kifejezni magukat, ezt bizonyítja a rengeteg rövidítés.” „Azért, mert árnyalatnyi különbség volt jelentésük között, tehát a megértést nem nehezítette az egyszerűsített forma.” „Mert az emberek lusták választékosan beszélni.” „Mert nem volt igazi lényeges szerepük, csak az idősíkok árnyalására szolgáltak a nyelvben.” „A múlt helyett a jelen kifejezése került előtérbe a nyelvben, ezért nem tartották fontosnak kifejezni (aztán megtartani) ezt.” „Túl hosszú kimondani, ha lényeges az ideje, kifejezzük máshogy.” „Talán a felgyorsult, modernebb világ miatt.”

Hasonló megközelítések jellemezték az egyetemisták válaszait is, ám a bölcsészek sokkal árnyaltabban fogalmaztak, érdemes ezekből is idézni: „Sokféle határozószó helyettesítette a múlt időket, így nem volt rájuk szükség.” „A többféle múlt funkciói között hasonlóságok léptek fel, ez vezetett az egyszerűsödéshez.”

5. Ö s s z e g z é s . – Dolgozatomban azt a kérdést jártam körül, milyen ismeretek, tapasztalatok és attitűdök jellemzik a középiskolásokat a régi múlt időikkel kapcsolatban. Igyekeztem rávilágítani arra, hogy a múlt idők ismeretét és felismerését nagyfokú bizonytalanság és következtelenség jellemzi, de konkrét szöveghez kapcsolódó feladatokban a diákok kreatívan gondolkodnak az egyes múltidő-típusok közlésbeli funkcióiról. Nemcsak a régen létezett múlt időikkel, hanem mai igeidőhasználatunkkal kapcsolatban is hangot adtak véleményüknek. Állást foglaltak többek között a múltidő-fajták eltűnésének lehetséges okairól, illetve idegennyelvtanulás során szerzett tapasztalataikról. A vizsgálati szempontok tovább bővíthetők és árnyalhatók, hiszen a múlt időikkel kapcsolatos kérdések a jelenben is aktuálisak.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–21.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–83.
- BÁNHIDI ZOLTÁN 1957. A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. Nyelvtudományi Értekezések 12. sz.
- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk. Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest. 351–61.
- KÁLMÁN BÉLA 1975. A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In: SZATHMÁRI ISTVÁN – ÖRDÖG FERENC szerk. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140., Budapest. 117–24.
- KECSKÉS JUDIT 2006. Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múlt idejű igealakokat? Magyar Nyelvőr 362–5.
- KECSKÉS JUDIT – SCHVIRJÁN RENÁTA – TÓTH MARIANN 2007. Az elbeszélő múltú igealakok felismerésének problémái. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 277–86.
- KERTÉSZ BALÁZS 2009. Jókai-kódex. In: MADAS EDIT szerk. 2009. „Látjátok feleim...”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 254–5.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Az ómagyar kor. In: KIEFER FERENC főszerk. Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 335–64.
- PÁSZTOR EMIL 1961. Az elbeszélő múlt idő az iskolában. Magyar Nyelvőr 69–82.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 129–72, 352–71, 610–17, 719–24.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1957. Az elbeszélő múlt kihalása. Magyar Nyelv 127–38.
- SZARVAS GÁBOR 1872. A magyar igeidők. Pest.

MOHAY ZSUZSANNA (tempustransit@gmail.com)

Knowledge, Experiences and Attitudes Towards Extinct Hungarian Past Tenses Amongst Secondary School Students

In my paper, regarding the History of Hungarian, I was researching on what kinds of attitudes secondary school students have regarding dated past tenses. The rich system of past tenses of the Old Hungarian Period has shrunk to the one “-t(t)” suffix in today’s Hungarian. However, when learning about Old Hungarian manuscripts as well as literary texts, students meet these almost extinct perfect, continuous, and narrative tenses which are hardly included in the curriculum. I was trying to understand whether these dated tenses are known, recognized, and understood by the students. I was also interested in their attitudes towards the tenses they have to decipher with the help of their language skills and existing knowledge. This paper shows that there is a great amount of uncertainty as well as inconsistency among students when they have to understand these forms, however, when

they are given specific texts, they think about the communicative functions of the given tenses in a very creative way. Secondary school students are likely to give voice to their opinion not only regarding extinct forms but regarding today's usage of tenses, too. They are trying to give explanation to the possible reasons why this system of past tenses became virtually extinct by today. Also, they are using their own foreign language learning experiences in the process. This questionnaire-research is also trying to find connections to relevant questions regarding teaching the mother tongue and foreign languages.

MOHAY, ZSUZSANNA